

УДК 334.02:336.24

**ЧИННИКИ ТА ІНДИКАТОРИ МИТНОЇ БЕЗПЕКИ У ПЛОЩИНІ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МИТНИХ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ**

DOI 10.30838/ P.ES.2224.290818.103.181

Шевчук С. В., к.е.н.,
Університет ДФС України

Узагальнено сучасні підходи щодо визначення чинників впливу та виокремлення критеріїв митної безпеки забезпечення митних інтересів держави. Сфокусовано увагу на тісному взаємозв'язку понять митна безпека та митні інтереси, що впливає на взаємообумовленість та взаємозалежність природи ідентифікації та кореляції вхідних даних забезпечення митної безпеки та результуючого ефекту захисту митних інтересів. Визначено чинники, що впливають на забезпечення митної безпеки у площині захисту митних інтересів, які мають відповідати загальним критеріям та стратегічній лінії асекурації національної безпеки та національних інтересів. Зроблено висновок, що показники митної безпеки мають ґрунтуватися на врахуванні індексів міжнародного виміру, агрегатів макроекономічного стану держави та показників незалежної оцінки суб'єктів господарювання. Запропоновано систематизацію та групування показників митної безпеки, що дозволить на виході максимально підвищити об'єктивність оцінки та звузити спектральність виявлення негативних аспектів, а також удосконалити гнучкість та швидкість управлінської системи щодо прийняття оптимальних рішень асекурації митних інтересів.

Ключові слова: митна безпека, митні інтереси, показники митної безпеки, індикатори, управління, глобалізація.

UDC 334.02:336.24

**FACTORS AND INDICATORS OF CUSTOMS SECURITY IN THE
AREA OF PROVIDING CUSTOMS INTERESTS OF THE STATE**

DOI 10.30838/ P.ES.2224.290818.103.181

Shevchuk S., PhD in Economics
University of the State Fiscal Service of Ukraine

The modern approaches to determining the factors of influence and the selection of the criteria of the customs security of ensuring the customs interests of the state are generalized. The focus is on the close relationship between the concepts of customs security and customs interests, which affects the interdependence of the nature of the identification and correlation of the input data of customs security and the resulting effect of the protection of customs interests. The factors that influence the provision of customs security in the sphere of protection of customs interests, which must meet the general criteria and the strategic line of national security and national interests

ascertainment are determined. It is concluded that the indicators of customs security should be based on the indices of the international dimension, aggregates of the macroeconomic state and indicators of independent assessment of economic entities. It is proposed to systematize and group the customs security indicators, which will allow the output to maximize the objectivity of the assessment and narrow the spectrum of detection of negative aspects, as well as improve the flexibility and speed of the management system in order to make optimal solutions for the ascetic of customs interests.

Keywords: customs security, customs interests, indicators of customs security, indicators, management, globalization.

Постановка проблеми. Об'єктивна та своєчасна оцінка тенденцій, динаміки та стану економічних процесів в країні, у площині забезпечення митних інтересів, є важливою складовою державної політики економічного розвитку та якісною характеристикою спроможності виконання своїх функцій. Відповідна діяльність є складним та багатограним процесом, що залежить від низки чинників та критеріїв. Від чіткості визначення яких обумовлений подальший сталий еволюційний поступ країни та рейтингове місце у міжнародній спільноті. У даному контексті пошук та виокремлення чинників впливу, а також оптимальних критеріїв та індикаторів оцінки митної безпеки забезпечення митних інтересів, є важливою складовою управлінської діяльності держави у рамках захисту національних інтересів. Зазначене обумовлює та визначає актуальність обраного вектору дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблемних аспектів забезпечення митної безпеки, захисту митних інтересів в частині виокремлення чинників та факторів впливу, а також формуванню критеріїв і показників їх оцінки присвячені праці: А. Білецького, І. Бережнюка, К. Новікова, В. Мартинюка, І. Новосад, П. Пашка, В. Туржанського та інших.

Позитивно оцінюючи вагомий внесок наукових розробок учених у тематику дослідження, все ж, невирішеними, у повній мірі, залишаються аспекти комплексного підходу врахування чинників впливу та виокремлення критеріїв оцінки митної безпеки з позиції забезпечення митних інтересів, а також сучасних тенденцій розвитку.

Метою статті є дослідження чинників та індикаторів митної безпеки, а також визначення показників її оцінки у розрізі виміру ефективності забезпечення митних інтересів.

Виклад основного матеріалу. «Предметом митної безпеки, тобто тим, на захист чого вона спрямована, є митні інтереси держави» [1, с. 162]. Дана теза уособлює та визначає тісний взаємозв'язок зазначених понять, а також еволюційну взаємообумовленість та взаємозалежність природи ідентифікації та кореляції вхідних даних забезпечення митної безпеки та результуючого ефекту захисту митних інтересів. Діалектична казуальність, даного процесу, обумовлює спектральність наукового пошуку чинників впливу та виокремлення критеріїв оцінки показників стану митної безпеки для аналізу рівня забезпечення митних інтересів держави. Неналежне врахування чинників перетворює їх у фактори дестабілізації економічної ситуації в державі, а не спроможність їх оцінки та виміру обумовлює загрози розвитку, не лише кризових економічних явищ, але й повноцінного функціонування та забезпечення національної безпеки країни. Дані аспекти визначають та зумовлюють їх всебічний розгляд та врахування.

Аналіз наукової думки представлений у працях [1; 2; 3], дає підстави говорити про відсутність систематизованого та цілісного підходу щодо їх виокремлення та застосування. Зокрема, у зазначених роботах, можна простежити, лише, умовний поділ та групування. Також, акцент дослідження здебільшого зміщений у площину економічного та зовнішнього блоку діяльності забезпечення митної безпеки, проте без цілісного та комплексного підходу.

Зокрема, серед основних чинників митної безпеки, що найбільшою мірою сприяють її забезпеченню, П. Пашко [1, с. 71], виокремлює наступні:

- єдність оцінок уразливості економіки, а також можливості матеріалізації загроз;
- обмеження залежності зовнішньоекономічної діяльності України від іноземних партнерів за життєво важливими економічними параметрами;
- перехід на нові форми інформаційних та обслуговуючих митних технологій;
- стабільність валютно-фінансової системи;
- ефективність управління економічними ланками народногосподарського комплексу країни;
- стабільний (без пікових спадів та зростань) ритм роботи базових галузей народного господарства;
- стабільність внутрішнього ринку.

І. Коропецький [2], у своєму дослідженні, класифікує чинники впливу у залежності від їх форми прояву. При цьому, не розглядаючи безпосередньо категорію митна безпека, робить акцент на чинниках, які потребують врахування під час економічної модернізації митної системи, серед яких виокремлює:

- глобальні чинники, що властиві усім країнам, до яких відносить: збільшення людських і матеріальних ресурсів; структури попиту населення, яка змінюється відповідно до ступеня економічного розвитку країни; ступеню доступу до технологічного прогресу; ступеню доступу до міжнародної торгівлі.

- чинники, властиві конкретній країні, що включають: цілі, що стоять перед усім суспільством; наявні природні багатства; розмір країни; ступінь доступу до міжнародного капіталу; зміни чинників першої групи протягом певного періоду.

У даному контексті, варто зазначити, що з позицій регулювання, держава має можливість врахування та здійснення певного впливу здебільшого на чинники, що зазначені у першій групі, адже розмір країни, природні багатства в загальному контексті є факторами сталими.

Вітчизняний дослідник В. Мартинюк, групує чинники орієнтуючись, фактично, на стан функціонування митної системи та завдання що лежать у площині її забезпечення. До основних чинників у митній сфері, що впливають на стан економічної безпеки, дослідник відносить:

- порядок на митному кордоні – оскільки саме кордон є індикатором, який відображає порядок у державі загалом і наведення порядку на ньому першочергово впливає на стан боротьби з контрабандою і порушенням митних правил;

- ефективність роботи митних органів – від виконання покладених на митні органи завдань залежить наповненість дохідної частини державного бюджету, ділова активність та довіра з боку іноземних інвесторів;

- застосування заходів митно-тарифного і нетарифного регулювання;

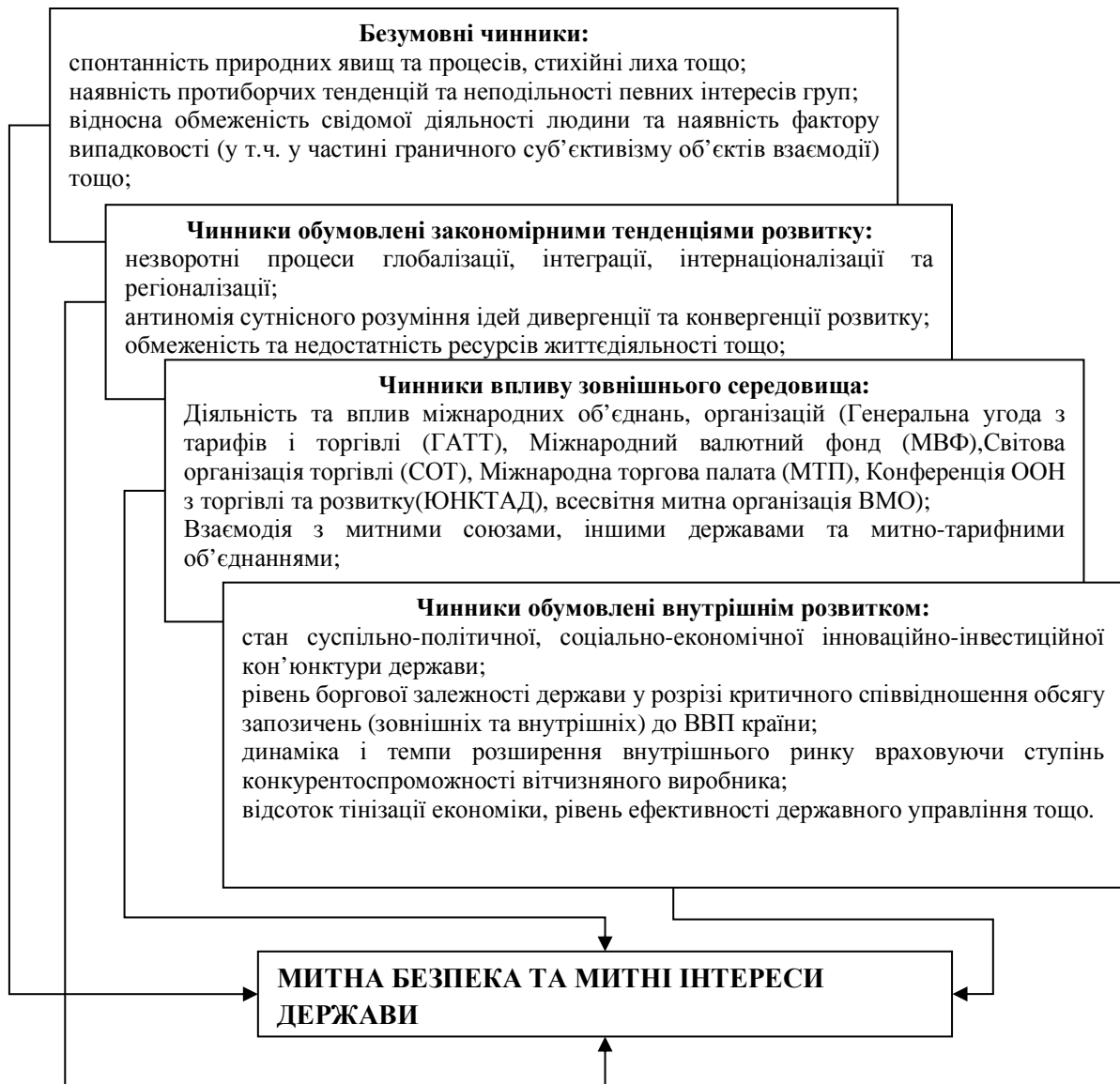
- законодавче забезпечення»[3].

Враховуючи думки, що зазначені вище, ми виходимо з тих позицій, що показники забезпечення митної безпеки у площині захисту митних інтересів мають відповідати загальним критеріям та стратегічній лінії асекурації національної безпеки та національних інтересів. При цьому, також, враховувати ряд чинників, що впливають на стан митної безпеки

у різномірному форматі. Дані фактори, на нашу думку, доцільного представити у вигляді наступної логіко-структурної схеми (рис. 1) з виокремленням та групуванням у такі блоки:

- чинники безумовного впливу;
- чинники обумовлені закономірними тенденціями розвитку,
- чинники впливу зовнішнього середовища;
- чинники обумовлені внутрішнім розвитком країни.

Варто звернути увагу, що ми здійснили умовний поділ, так як існує прямий та тісний зв'язок між факторами зазначеними у кожній із груп, що тільки поглиблює їх казуальний зв'язок та зумовлює подальші дослідження природи їх взаємодії.

Рис. 1. Чинники та фактори, що впливають на стан забезпечення митної безпеки та митних інтересів держави

Джерело: розроблено автором

Зазначені чинники є суттєвою домінантою впливу на визначення інваріантної та варіативної компоненти показників митної безпеки, що з огляду на зазначене вище, має ґрунтуватися на врахуванні індексів міжнародного виміру, агрегатів макроекономічного стану держави та показників незалежної оцінки суб'єктів господарювання, а також враховувати позицію громадян у форматі незалежного, загальнодержавного опитування.

Якісна компонента системи критеріїв та індикаторів значень митної безпеки держави має відображати зміни, враховувати динаміку та визначати тенденції процесів, що відбуваються в митній системі для прийняття своєчасних та виважених управлінських рішень щодо забезпечення митних інтересів. Проте, аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової думки, щодо даного питання висвітлений у працях [1; 3; 4; 5; 6; 7; 8], показав відсутність загальноприйнятого бачення показників виміру митної безпеки.

Так, К. Новікова, зазначає, «що митна безпека характеризується великою кількістю критеріїв, якісних та кількісних показників, які в процесі їх оцінювання та аналізу отриманих результатів дозволять встановити рівень ефективності забезпечення митних інтересів держави» [4, с. 177]. Дослідник робить акцент на виокремленні головного показника ефективності роботи митних органів, яким вважає забезпечення стабільних надходжень до держбюджету, тобто, рівень митної безпеки характеризує динаміку зміни надходжень від митних платежів, які стягуються митними органами.

Разом з тим, ключовими індикаторами, які характеризують рівень митної безпеки, К. Новікова вважає: обсяг імпорту / експорту на одну посадову особу митних органів; середня кількість декларацій, оформлених 1 посадовою особою; середня кількість декларацій, оформлених однією посадовою особою в день; середня кількість годин на оформлення декларації; митні платежі до бюджету; середньоденні надходження митних платежів; сума митних платежів на одну посадову особу; видатки з Державного бюджету на утримання митної служби; видатки з Державного бюджету у розрахунку на одну посадову особу; коефіцієнт окупності витрат держави.

Зарубіжні фахівці Люк де Вульф та Хосе Б. Сокол [5, с. 12-13], виокремлюють наступні індикатори: частка податків від імпорту, який не має права на спеціальні пільги; частка імпортованих товарів, що звільненні

від оподаткування; виявлені порушення та додаткові надходження до бюджету, які надійшли після реорганізації митних процедур; прострочені та оспорювані суми імпортерських платежів; час витрачений на перевірку документів і передачу товару імпортеру; статистичні дані показників експорту/імпорту; кількість декларацій від імпортерів, що завжди виконують інструкції і розпорядження та мають право на прищвидшений огляд; опитування суспільної думки щодо діяльності митних органів тощо. Запропонований формат індикаторів, на нашу думку, більшою мірою фокусує увагу на оцінці ефективності діяльності митних органів, що також є складовою митної безпеки, проте не дозволяє говорити про їх вичерпний характер.

Більш ширше критерії митної безпеки розглядає О. Барановського [6, с. 63], який до основних показників відносить: рівень ставок митних платежів; рівень виконання закону про держбюджет із перерахування митних платежів; дані “дзеркальної статистики” основних торговельних партнерів країни; частку імпорту у внутрішньому споживанні, в т. ч. продовольства; частку незаконного імпорту на національних товарних ринках; відношення обсягу митних платежів, перерахованих до держбюджету, до обсягу коштів на утримання митних органів; обсяг митних надходжень до держбюджету на одного митника; частку митних платежів, сплачених учасниками ЗЕД з порушенням нормативних строків у загальному обсязі сплачених митних платежів; логістичні витрати учасників зовнішньоторговельної діяльності, зумовлені митним регулюванням (тимчасове зберігання товару); час на проведення митних процедур.» Хоча, запропоновані показники і відображають окремі аспекти забезпечення митної безпеки, проте науковцем не наводяться критерії та методика оцінки зазначених факторів. Дані суперечності унеможливають здійснення повноцінного аналізу ситуації та потребують глибшої деталізації індикаторів.

Бережнюк І. Г., основними показниками оцінки митної безпеки вважає повноту сплати митних платежів і повноту виявлення випадків митних правопорушень. Пояснюючи, що збитки держави від неповного виконання функцій митними органами включають збитки від економічної контрабанди та від недостовірного декларування. Саме ці збитки й можна розглядати як основний параметр митної безпеки, тому що їх величина характеризує повноту виконання функцій митними органами і стан захищеності митних кордонів. А для оцінки рівня митної

безпеки автор пропонує використовувати показник фіскальної ефективності митної справи, що визначається як різниця між статистичною сумою отриманих платежів та тією сумою, яку потрібно стягнути при повному оподаткуванні всього обсягу зовнішньоторгових операцій. Чим менша така різниця, тим вищий рівень митної безпеки. Порогове значення даного показника можна визначити методом експертних оцінок та аналізу аналогічних даних у зарубіжних країнах [7, с. 464-466]. Перевагами запропонованих критеріїв та методики можна вважати прикладну площину застосування, простоту реалізації та доступність аналітико-фактологічного матеріалу для обрахунку кінцевих результатів. Проте, поза увагою залишається спектр важливих питань, на кшталт оцінки митних інтересів в інноваційно-інвестиційній сфері, екологічній, інформаційній тощо. Вважаємо запропонований вид показників доцільним для використання, проте не повним з позиції комплексного підходу.

Серед праць [8, с. 73–74], що досліджують індикатори діяльності митної служби, виокремлюють і такі показники як: середньорічний обсяг імпорту у вартісному вимірі в розрахунку на одну посадову особу митного органу та в кількісному вимірі (тис. тонн) в розрахунку на одну посадову особу митного органу; середня кількість декларацій (шт.), оформлена посадовою особою за рік, і середньоденне оформлення посадовою особою декларацій (шт.); середній час на оформлення однієї декларації посадовою особою (год.).»

Поряд з індикаторами митної безпеки низка науковці [9; 10; 11; 12], звертає увагу на важливість забезпечення такого виду безпеки як зовнішньоторговельна та зовнішньоекономічна. Дані види безпеки, на нашу думку, є достатньо близькими за природою визначення та забезпечення з митною безпекою, а також вагомими складовими економічної безпеки України, тому показники їх визначення, можуть розглядатися з позицій репрезентативності та комплексності. Так, для ефективного управління рівнем зовнішньоекономічної безпеки пропонують використовувати індикатори, що відображають ступінь захищеності національних товаровиробників від імпорту, а також рівень бар'єрів, які стоять перед ними на шляху здійснення експортної діяльності в площині використання тарифних та нетарифних інструментів.

Згідно Методичних рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України [12, с. 10-11], що підготовлені відділом економічної безпеки Національного інституту проблем міжнародної безпеки РНБО України, виокремлюють показники, саме, зовнішньоторговельної безпеку, якими визначено: покриття імпорту експортом (коефіцієнт, що розраховується як відношення обсягу експорту до загального обсягу імпорту. Порогове значення не менше 1), експортна безпека (коефіцієнт експортна залежність, розраховується як частки експорту відносно ВВП. Порогове значення дорівнює 50 %.), імпортна безпека (показник імпортової залежності – відношення імпорту до ВВП. Порогове значення дорівнює 50 %).

Цікавою, на нашу думку, у відповідному контексті є позиція П. Пашка, який пропонує впровадження показника «митна безпекоспроможність», який є якісною характеристикою митної безпеки. «Теоретичний зміст критерію оцінки митної безпекоспроможності полягає в множині організаційно-економічних показників діяльності митної служби у вигляді якісних характеристик та кількісних індикаторів, які оцінюють можливість здійснення митної справи на визначеному рівні надійності» [1, с. 315].

Показниками, які можуть бути визначені на базі доступної інформації, і які практично характеризують митну безпекоспроможність, є такі:

- кількість підприємств що здійснюють зовнішньоекономічну діяльність;
- обсяги і тенденції імпортно-експортних операцій;
- привабливість транзиту та показники цієї діяльності;
- кількість митних правопорушень як тих що здійснюються суб'єктами ЗЕД перевізниками фізичними особами (умовно можуть бути названі зовнішніми правопорушеннями) так і тих які здійснюються працівниками митної служби (умовно можуть бути названі внутрішніми правопорушеннями);
- тривалість митних операцій;
- рівень технічного забезпечення процесу здійснення операцій митного контролю;
- величина ризиків утрати надходжень до бюджету тощо [1, с. 318].

Аналізуючи зазначені вище праці, варто констатувати, що відповідний перелік індикаторів забезпечення митної безпеки у більшості ґрунтується на оцінці митних інтересів у економічній площині та з позицій виокремлення якісних характеристик діяльності митних органів. Проте, фактично відсутній спектр оцінки таких напрямів, як правоохоронний, екологічний, інвестиційно-інноваційний, інформаційний тощо, де фактично митні інтереси позбавлені уваги. Не враховано, також, сегментація рівнів забезпечення митних інтересів з позиції суб'єктів господарювання. Обумовлене, дає підстави зробити висновок про недостатню розробку проблематики у теоретико-методологічному форматі та у розрізі комплексного підходу оцінки митної безпеки з позиції повноцінного врахування митних інтересів. Зважаючи на зазначене вище, градація індикаторів має охоплювати три рівні, серед яких зовнішній, державний та внутрішній.

Зокрема, зовнішній вимір діагностики митної безпеки має ґрунтуватися на врахуванні ряду міжнародних рейтингів (WEF (The World Economic Forum), Doing Business (World Bank), Transparency International), за наступними показниками:

- ефективність та прозорість митного та прикордонного управління (ефективність та прозорість управління під час здійснення митного та прикордонного контролю; індекс митних послуг; ефективність процесу оформлення; індекс митної прозорості тощо);

- показники витрат часу та вартості митного адміністрування (витрати часу (імпорт/експорт) під час оформлення документів, витрати часу (імпорт/експорт) під час митного та прикордонного контролю; вартість процедур (імпорт / експорт) під час оформлення документів; вартість процедур (імпорт/експорт) під час митного та прикордонного контролю);

- показники індексу сприймання корупції (нецільове використання бюджетних коштів, хабарництво, тиск бюрократичних процедур, доступ громадськості до інформації, тощо)

Виходячи з деталізації митних інтересів, що була запропонована нами у праці [13, с. 30-31], державний рівень індикаторів визначення митної безпеки доцільно згрупувати наступним чином:

спектр державної безпеки:

- кількість задукоментованих правопорушень під час митного контролю;

- кількість проведених перевірок у відношенні до кількості встановлених правопорушень;
  - кількість затриманих осіб під час нелегального перетину кордону;
  - кількість випадків виявлення та вилучень під час перетину кордону заборонених речовин (наркотиків, зброї, товарів, що пропагують сепаратизм, насильство тощо);
- економічний спектр:
- кількість підприємств що здійснюють зовнішньоекономічну діяльність;
  - сальдо зовнішньоторговельної діяльності;
  - коефіцієнт покриття імпорту експортом;
  - відношення обсягу експорту до ВВП;
  - відношення обсягу імпорту до ВВП;
  - рівень імпортової залежності за домінуючим ресурсом у загальному постачанні первинної енергії;
  - частка імпорту палива з однієї країни у загальному обсязі імпорту;
  - митні платежі до бюджету;
  - середньоденні надходження митних платежів;
  - сума митних платежів на одну посадову особу;
  - видатки з Державного бюджету на утримання митної / фіскальної служби України;
  - видатки з Державного бюджету у розрахунку на одну посадову особу митних органів;
  - коефіцієнт окупності витрат держави;
  - коефіцієнт відкритості економіки;
- інноваційно-інвестиційна та науково-технологічний спектр:
- частка іноземних інвестицій у ВВП;
  - питома вага експорту наукомісткої продукції в загальному обсязі експорту;
  - питома вага імпорту наукомісткої продукції в загальному обсязі імпорту;
  - кількість підприємств, що здійснюють інноваційну діяльність;

– питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової;

інформаційний спектр:

- коефіцієнт захищеності інформації;
- коефіцієнт інформаційної продуктивності;
- коефіцієнт інформаційного сприйняття.

Внутрішній рівень, який стосується оцінки діяльності митних органів як державними інституціями, так і суб'єктами господарювання та громадськістю, має включати різносторонні опитування, анкетування, рейтингування та спектр інших показників безпосередньо спрямований на аналіз ефективності їх функціонування (обсяг митних надходжень до держбюджету на одного митника; частка митників у загальній структурі ДФСУ; чисельність працівників, які пройшли спеціалізовану підготовку або підвищили свою кваліфікацію; час, що затрачається на оформлення однієї декларації тощо). Аналіз отриманої бази даних дозволить сформулювати позицію ефективності діяльності митних органів зокрема та держави в цілому, у розрізі забезпечення митних інтересів та стану митної безпеки.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, варто констатувати, що забезпечення митної безпеки та захист митних інтересів лежать в площині як врахування низки чинників, серед яких: безумовні, обумовлені закономірними тенденціями розвитку, зовнішні та внутрішні, так і формування ефективної системи індикаторів. Запропонована трьохрівнева система систематизації та групування показників митної безпеки у розрізі визначення порогових значень забезпечення митних інтересів держави, дозволить на виході максимально підвищити об'єктивність оцінки та звести спектральність виявлення негативних аспектів, а також удосконалити гнучкість та швидкість управлінської системи щодо прийняття оптимальних рішень. А комплексний та системний підхід оцінки рівня митної безпеки та митних інтересів держави, в контексті використання запропонованих індикаторів, сприятиме підвищенню рівня реакції на зовнішні та внутрішні виклики, а також забезпеченню прийнятного рівня національної безпеки. В подальших своїх дослідженнях ми акцентуємо увагу на методиці обрахунку зазначених показників та розглянемо синергетичний підхід щодо їх застосування в управлінні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пашко П. В. Митна безпека (теорія, методологія та практичні рекомендації): монографія. Одеса: ПЛАСКЕ, 2009. 628 с.
2. Коропечкий И. С. Перспективы экономического развития Украины в сравнении с Францией // Экономика Украины. 1993. № 6. С. 80-88
3. Мартинюк В.П. Митна система та економічна безпека держави: теорія і методологія : монографія. Тернопіль : Астон, 2010. 256 с
4. Новікова К.І. Глобалізаційні виклики митній безпеці держави URL: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2012/eco-4-2012/174-180.pdf> (дата звернення: 17.09.2018).
5. Руководство по модернизации таможенной службы / под. ред Люка де Вульфа, Хосе Б. Сокола; Пер. с англ. Издательство: Весь мир. 2007. 328 с.
6. Барановський О. Сутнісний вимір та оцінка рівня митної безпеки / Світ фінансів. 2017. № 1(50). С. 52-68
7. Бережнюк І. Г. Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти: монографія. Дніпропетровськ: Академія митної служби України. 2009. 543 с.
8. Ткачева О.К. Международный опыт институционализации государственного управления таможенным делом: приоритеты для Украины / Государственное управление. 2013. Вып. 40. С. 63–77
9. Краснікова Н. О. Оцінка впливу захищеності національного виробника на рівень економічної безпеки держави. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vamsu_econ/2010_1/Kras_va.htm (дата звернення 17.09.2018)
10. Левко М. М. Систематизований підхід до визначення ролі та місця митної безпеки у забезпеченні економічної безпеки держави / Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія економічна: наукове періодичне видання. Херсон: Видавництво Херсонського державного університету. 2015. С. 16 – 20.
11. Васильєв А.А. Державне регулювання зовнішньоторговельною безпекою України: дисер. к.е.н. 2016. 239 с.
12. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / за ред. академіка НАН України С. І. Пирожкова. К. 2003.
13. Шевчук С. В. Митні інтереси держави: принципи забезпечення та критерії деталізації. Формування ринкових відносин в Україні. № 6 (205). С. 25-33